

КЕРАМИКАТА В ДЕЛНИКА И ПРАЗНИКА НА БАЛКАНДЖИЯТА

Силвия Йовевска

В всеки етнографски регион на България се отличава от останалите по някои специфични особености на културните си традиции – диалектите на езика, представите и вярванията, ритуалите и обредите, танците, песните и приказките, обичайно-правните норми на живот, организацията на обществените отношения и др. Материалната култура заема особено място сред тях, защото тя не само създава необходимата материална среда за живот, а и определя цялата широка сфера от духовни традиции.

Върху традиционната материална култура влияят също природо-географската и климатичната среда, които благоприятстват развитието на определен поминък. Главната Старопланинска верига и Предбалканът, които в по-голямата си част са високопланински, прохладни и труднодостъпни, са лишени от обработваема земя. Затова троянецът е бил принуден да се съобразява със суровата природа, за да се отдаде предимно на занаятчийството.

Не по-малка роля за развитието на занаятите изиграва и местоположението на Троян. Градът е разположен на един от главните пътища, свързващ Северна с Южна България. Важна е и връзката, която той осъществява между Балкана и Дунавската равнина, чието население е основен потребител на занаятчийските изделия.

Така през първата половина на XIX в. Троян се утвърждава като типично занаятчийско селище с над двадесет занаята, водещи от които са: грънчарството, медникарството, златарството, ковачеството, стругарството, мутафчийството, кожухарството и др.

Водеща в регистъра на троянското занаятчийство е керамиката. Благодарение на благоприятните природни условия (пластични глини и обширни широколистни гори), предприемчивостта и трудолюбието на населението и голямото пазарно търсене, Троян, наред с Бусинци, Самоков, Разлог, Габрово, Карлово и други, се превръща в един от големите грънчарски центрове. Произведенията на грънчарите са пряко доказателство не само за съвършенство, но и за голямо майсторство.

Първото селище в Троянско, където се работи грънчарството, е махала Грънчар в село Терзийско. Оттук занаятът тръгва и се разпространява в останалите троянски села, за да премине в съседните райони и достигне до Лудогорието, Русе, Варна, отвъд балканските селища, София.

Троянските грънчари упражняват занаята в дома си. Това е удобно и практично. Пести се време, а майсторът разчита на помощта от членовете на

семејството си. Старата грънчарска работилница се помещава в долниот кат (приземниот етаж) на жилиштето. Тоа е ниска, прихлупена, но широка стая с прозорци и врати не само откъм улицата, но и към внатрешниот двор. В един от ъглите на пръстениот под майсторът намира место да съхрани глината в специално ископан трап – гнилник. Врху тезгях, скромно направен от букви дъски, грънчарят грижливо омесва глината, за да ја източил после врху грънчарското колело (Хаджиев 1954: 21).

По общи сведенија през периодот 1900–1935 г. с грънчарство в Троянско са заети над 3000 майстори, калфи, чираци и членове на семејствата. А тоа, коешто прави тројанската керамика тврсена и неповторима, е нејната изчистена форма и богатата декорација. Съдовете носат душевността на майсторот, а в направата им тој влага и частица от своето срце. Троянските грънчари обособяват сопствен стил с над шестдесет керамични форми – кухненски, трапезни, обредни, детски играчки и музикални инструменти, за строителството и архитектурата.

Ежедневието на балканджията, свързано с неуморна работа, е причина за појавата на съдове с практична форма и предназначение. Почти цялата посуда, която балканджиката има в *кџицито* (кухњата), е направена от глина. Най-широко разпространение получаваат гърнетата како удобни за откритото огниште – камината. Тези съдове надхвърлят границите на района и ставаат предмет на размяна и трговија не само в страната, а и отвъд нејните граници. Обикновено нямат украса, а са оставани с естествениот цвят на глината. Задължително в един по-късен период са глазирани отвътре, за да не пропукаат течността. Постапени в огништето, те служат за приготвяне на храна, тъй като издържат на високата температура.

С рџкатката е отредено да се носи храна на нивата, когато от сутрин до вечер цялото семејство врши селскостопанската си дейност. Майсторът разширява устието ѝ, коешто позволява съдът да се покрие с глинено капаче или да се превърже с крпа, за да се запази яденето. Вертикалната дрџка, заловена от двете страни, приляга удобно на всяка рџка (Иванова 1988: 46).

Изпечената веднџ стомна намира своето место в тежките летни горещини на полето, тъй като винаги дрџи водата студена и пријатна за пиене. За тројанските грънчари стомната трџба да бџде: “...хубава како хубава мома, висока, стройна, с тџнка снага. Да бџде още шарена – със засмени и весели бои, да грџят от далече”. Грънчарите извайваат този съд с разнообразни форми: булката – стомна с форма како тџло на жена; динченка – стомна с вдлџбнатини, наподобяващи резени на диня; кџжелка – стомна с релефен пояс на шийката; рогачка – стомна с две или три рогчета на устието; стомна с очички – с пластични крџгчета како очички от двете страни и др.

Висока, с класически пропорции и гладка шийка, е стомната-тројанка. Тя прџсџздава стройниот силует на тројанката и затоа се нарича така. Дойде ли жџтвата, балканджията работи стока за полето. За трговијата из Јужна

България грънчарят специално източва стомната “косачка” (“тракийка”). Тя е с обем над 10 литра, за да събира по-голямо количество вода.

В делници и празници, на нивата или другаде, каквото и да върши балканджията, той носи в пояса си закачен съд, пълен с “елексира на дълго-летието” – троянската сливова ракия. Добрият климат на Предбалкана е предпоставка за отглеждане на сини сливи и приготвянето на печената сливова ракия. Казаните за дестилация обикновено са медни, но практичният грънчар прави глинен казан.

Павурчетата са изваяни само от парче глина. Плоската им долна част идеално прилепва в мъжкия пояс, а горната е хитро оформена като полусфера, за да поеме повече от течността. Тези съдове са наречени “жабки” (“жабки – костенурки”), тъй като тялото им наподобява това на жаба.

В специално изработени делви балканджийката приготвя зимнината. В тези големи съдове могат да се поберат и да се съхраняват не само туршиите за зимата, но и маджун, сирене, мед и др. От двете страни, за по-лесно пренасяне, майсторът залепва две дръжки, наречени уши (Дулев 1963: 182).

За домакинството троянката разполага и с разнообразни по форма панички, гювечи и чинии (чаркии). Това са кръгли, плоски или дълбоки съдове с различни големини. Направени са едновременно с практична форма и с пестеливо подобрани орнаменти, които се допълват и предават допълнителна красота на съда.

Грънчарят има пълната свобода да изрази своето отношение към природата, към заобикалящата го среда и към света. Така на дъното на разлата чиния се появява смело изписан християнски кръст, а между раменете му със славянски букви майсторът не пропуснал да впише и собственото си име – Дули, знак за майсторство и принадлежност. Върху пукал грънчар вписва годината на Освобождението на България от османско владичество – 1878 г.

Будните троянски грънчари не остават равнодушни и към политическите събития през XX век. Своите възгледи те демонстрират чрез надписи върху глинени кани: “Да живее революцията” и “БЗНС”, както и с изображения от сърп и чук, гербът на Съветска Русия.

Керамичните съдове заемат важно място не само в делника на балканджията, но и в празнично-обредната система. За сватба, кръщаване на новородено, лечебни практики, баяния или погребение, майсторът създава съответния съд.

За различните обреди се раждат двойният бардук, обредната сватбарска стомна, бардукът за черпене при кръщавка, гърнето-пъпник, за лекуване на болен корем, а съчетани пъстри цветове и премерени пластични орнаменти красят тези произведения.

Малки гърнета без дръжки – пъпници, се използват в народната медицина като вендузи за “завиване на пъп”, при остри стомашни колики. Тяхната поява е заимствана от класическата форма на гърнето, но за разлика от него няма дръжка и е с малък размер.

Сътворена е и шегаджийката (дяволската стомна), използвана по време на веселби. Този съд се налива откъм дъното, където има скрита дупка, която при пиене трябва да се запуши, за да не се облее пиещият с вода. Две ажурени клонки, символично оформени като фенери, обогатяват бардучето, предназначено за кръщавката. Разположени от двете страни на съда, те служат за забождане на свещички. Кръстникът ги запалва и черпи с ракия присъстващите за здраве и дълъг живот на детето.

Още преди сватбата – при сватуването, мъжете-сватовници носят съд с ракия – бардук (барде), който първоначално крият, увит в кърпа. След като поговорят с момините родители, мъжът слага пешкира на земята и поставя съда отгоре. Ако момата го вземе и даде на присъстващите да отпият, това означава нейното съгласие. Домашните веднага греят ракия и черпят гостите (Николова 1999: 375).

Преди сватбеното тържество булката задължително трябва да се прибули. Този ритуал се извършва от кумата. Тя взема пръстена паничка, в която налива малко вино, донесено в бъклица. Прекръства до три пъти булката и я прибулва с червено було, така че очите ѝ да останат напълно закрити. Дава от виното на булката да пие до три глътки, а остатъка излива около нея, за да я предпази от магии и лоши очи (Дулев 1963: 291).

За да е цяло и пълно семейството, да са живи и здрави децата, за да “траят грънците”, младоженците задължително трябва да изпълнят определени ритуали. При сватба бардукът е неотлъчен атрибут на залогната. Пълен с ракия, запушен с ябълка, обвит с варак, той през целия ден го носи и черпи присъстващите.

Двойният сватбарски бардук, изработен от две слепени бардучета, се използва за наливане на топла и студена ракия. Две гълъбчета символизират младоженците. След първата брачна нощ, в ранни зори, се изнася булчинската риза, а всеки оставя върху нея пари. Ако честта на булката е запазена, поднасят на кумовете и момините родители “блага ракия”, гърмят пушки и музиката свири, “да се чуе в цяло село”. В противен случай наливат на моминия баща студена ракия и за да не се разтрогне брака, той “изкупува” нарушения морал в натура – дава на момъка ниви, ливади, гори. “И тръпне бащиното сърце в безпокойство, докато залогната налее ракията, дигне чашата и парне горещата ракия бащиното гърло. И тогава – свири музиката – започва истинското сватбено веселие за бащата” (Дрянска 1996: 110). Допълнителният декоративен орнамент – розета или спирала, е символ, изобразяван върху обредните съдове. Свързва се с оплодителната сила на слънцето и живота.

В понеделник, след сватбата, младата булка напълва с вода богато украсена стомна, излива и измита пред стаите. Символично тя вече е владетелката на дома, който ще реди и пълни с челяд. Моделирана и ръчно източена на грънчарското колело, тази стомна е с надупчена шийка, през която се полива водата.

Смисълът на човешкия живот е в брачната реализация. На прехвърлилите женитбената възраст гърнчарите напомнят по символичен начин, “че времето изтича”. Рано сутринта на първия понеделник от Великия пост (Песи понеделник) се чупи стомна или гърне, пълни с пепел, пред портите или краката на ергени и моми – изпуснат е моментът за задомяване. Това е напомняне, че трябва да се задомят, “своя къща да завъртят”. Строшеното гърне е знак, че отсега нататък ще ги женят вече хората (Цанов 2000: 45).

На Гергьовден, преди да започне угощението, изпращат дете или млада булка за вода със стомна или бяло менче. Водата трябва да се излива по пътя, за да е дъждовна годината (Попов 1999: 313).

Не само веселието е основният стимул на майсторите-гърнчари, за да източват приказни съдове. Всеки, който има починал близък човек, трябва да си купи “чиреп някакъв” (стомна, гърне, блюдо, паница и др.), та “както олеква глината при изпичането, тъй да олекне пръстта на гроба на умрелия”.

Майсторите влагат своята душа не само в изработването на практични глинени домакински и обредни съдове, но и в направата на музикални инструменти и детски играчки. Млади и стари се прехласват по звуците на глинените окарини и тарамбуки, а свиркащите като славеи бардучета заплеляват не само децата, но и всеки, който ги чуе. Разнообразни по своята големина, те чудесно прилягат, както в ръцете на изкусни свирачи, така и в детските ръце. Свиркащи са направени и различните детски играчки с формата на животни и птици – зайчета, кученца, котенца, щъркели, както и момиченца и момченца, нарисувани с пъстри калпачета и дрешки.

Гърнчарите съобразяват украсата с функцията на изделиято. Тя следва неговата форма, запазва целостта му и не влиза в конфликт с установените във времето традиционни пропорции. В повечето случаи украсяването е определено от предназначението на съда и от мястото му в ежедневието. Независимо къде ще служи: на огнището, трапезата, в килера, на полето или чешмата, керамиката грее и придава на ежедневието особена тържественост. Това съвършено единство се превръща в доминиращ белег на троянската керамика, правейки я уникална и неповторима. Майсторите усъвършенстват непрекъснатите техниките за изобразяване на различни орнаменти и символи по съдовете.

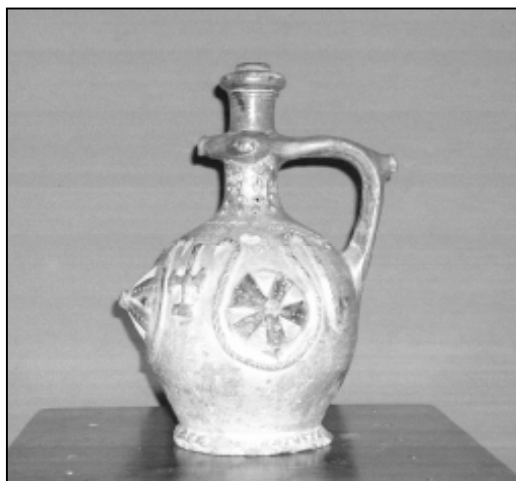
Будният троянец-гърнчар бързо съобразява как да придаде изящност на съда. От водни разтвори на цветни глини, от железните отпадъци на ковашките и бакърджийски работилници получава разнообразна цветова палитра. Посредством пръстите на ръката, потопени в тази ангоба, чрез полив с лъжица или с помощта на животинско рогче той краси произведенията си.

Появява се голяма свобода в рисунъка, със силно присъствие на растителни изображения. Те носят типично местни наименования – “драскано” или “драскани шарки” наричат всички гравирани прави, вълнообразни и зигзагообразни линии. Типчета, отделно изляти в калъп, са апликирани (залепени) от майстора към тялото на още влажния съд. Мотивите са заимствани от заобикалящата среда – листа, пъпки, многолистни розети.

Декоративните украси изобразяват и елементи от бита, народното облекло и природата. Това са: "спуски", "стечени капки", "чаши", "поливки", "сърца", "гайтани", "охлювици", "стоборки", "лимби". Тези, както и по-сетне развилите се – "белиосъмска престилка", "байрак", "житен клас", "пауново око", "неперудени крила" и други, имат своето определено място върху съда. Изрисувани сърца се преплитат по периферията на чиниите, образувайки розети от вътрешната страна, като внасят топлота и много чувственост върху изделиято. Стоборки красят бардуците и дълбоките паници, гайтани опасват ръкатките, а охлювици закачливо се вият по ракиени ибрици и павурчета. С рогче, сламка или помпичка майсторът лесно и изкусно изобразява своите настроения. Цветният ефект на декорацията се получава не само от разливането, преливането и смесването на ангоби, орнаменти и технически умения, но и от душевността, която той влага.

Стенописните орнаменти на Захарий Зограф в Троянския манастир впечатляват занаятчиите. Появява се нов момент в декорацията на майсторите – рисувани с четка ангобни цветя. Тези писани на ръка "захариеви китки" еднакво добре красят не само притвора на църквата в манастира, писаните каруци и престилките, но греят и върху стомни и бардуци. Те стават отличителен белег – запазена марка на троянската следосвобожденска керамична украса.

Независимо от това дали керамиката се развива във възрожденския, или следосвобожденски период, тя отразява естетическите разбирания на гърнчарите, техния мироглед, душевност и обществени реакции. Така и най-обикновените изделия, употребявани в бита на балканджията, се превръщат в значими произведения на майсторското изкуство.

1. Обредна сватбарска стомна – 1861 г.

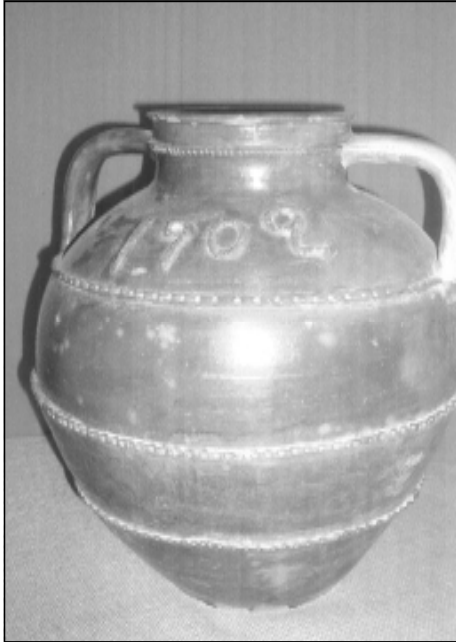
2. Двоен сватбарски бардук
за топла и студена ракия

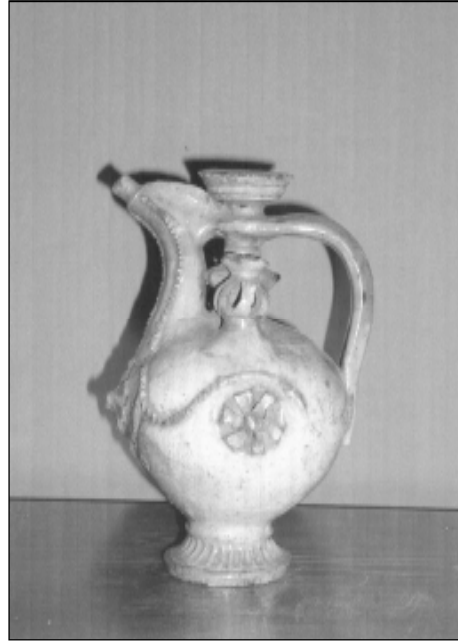
3. Гърне-пъпник

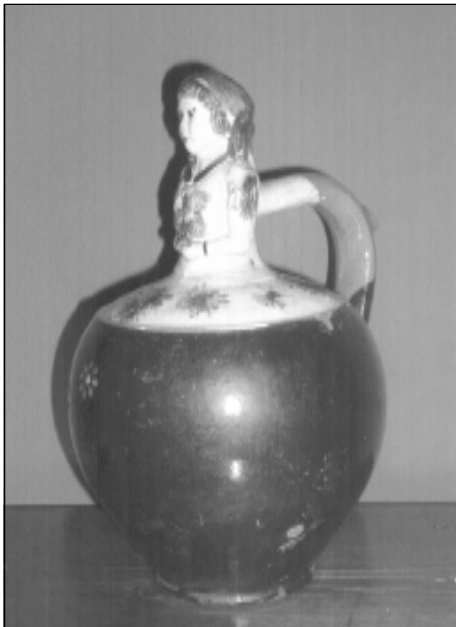
4. Чиния със “захариеви китки”

5. Делва за туршия и маджун – 1902 г.

6. Бардук за кръщавка

7. Стомна “Булка”

8. Ръкатка

ЛИТЕРАТУРА

Балболова-Иванова, 1988: Балболова – Иванова, М. Ръкатката в традиционното троянско грънчарство. – В: КИНТК, кн. 1, С., 1988, 45–55.

Дрянска, 1996: Дрянска, Н. Занаятите в сватбените обичаи. – В: КИНТК, Троян, кн. 9, 1996, 110–115.

Дулев, 1963: Дулев, П. За балканджиите край Осъм, Видима и Росица. Опит за етнографски обзор за Троянския край. – Архив МНХЗПИ – Троян, 1963, 481с.

Николова, 1999: Николова, В. Сватбени обичаи и обреди. – В: Ловешки край. С., 1999, 370–404.

Попов, 1999: Попов, Рачко. Календарни празници и обичаи. – В: Ловешки край. С., 1999, 293–321.

Хаджиев, 1954: Хаджиев, П. Грънчарството в Троянско. С., 1954.

Цанов, 2000: Цанов, Г. Керамиката през Възраждането. С., 2000.